

(əvvəli ötən sayımızda)

Aratta Güney Azərbaycanda e.q. III minilliyin başlarında meydana gəlmiş ilk dövlət qurumu idi. Onun ərazisi Urmiyyə gölünün güney və güney-doğu hissəsini əhatə edirdi. Diyala çayının yuxarı axarı və müasir Zəncan-Qəzvin ərazisi Arattanın aşağı sərhədlərini təşkil edirdi. Enmerkar dastanında Aratta yaxınlığında Zubi dağı və Qaradağ adı çəkilir. Bu dağlar İraqın Süleymaniyyə tərəfdən İrana girişində, Urmiyyə gölünün güneyində Kizik Zab çayının şərqində yerləşən Kur taq və ya Qara dağ sıra dağlarıdır. (Yusif Yusifov, Bakı, 1992, Səh. 160)

Alman assuroloqu Hroznu Türkistanda öz ilkin vətənlərini tərk edən sumerlərin Qafqaz üzərindən keçdikdən sonra bir neçə yüz il Azərbaycan ərazisində məskunlaşaraq burada yeni bir mədəniyyətin əsasını qoyduqlarını və sonradan Mesopotamiyaya gedərək orda məskunlaşdıqları fikrini irəli sürür. Həmin ərazidə Aratta adlanan dövlət qurulmuşdur. Sumer mətnlərində arattalıların sumerlərlə eyni adı daşımaları və eyni tanrılara etiqad etmələri məhz bu səbəblə izah oluna bilər.

Aratta dövləti Sumer şəhər dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrə malik idi. Sumer dastanlarından məlum olduğu kimi Sumerin Uruk şəhər dövləti ilə Aratta arasında münasibətlər gah düşmənçilik, gah dinc, gah dostluq xüsusiyyətləri daşıyırdı. Urukun ensisi En-Merkar Arattanın Uruka tabe olmasına tələb edirdi. Aratta hökmdarı da öz növbəsində En-Merkarın Arattaya tabe olmasına çalışırdı. Lakin sami tayfaları Uruk şəhərini mühasirə etdikləri zaman En-Merkar hərbi yardım üçün Aratta hökmdarına müraciət etmişdir. Sumerlər Uruk şəhərindəki məbədləri bərpa etməkdən ötrü tikinti materiallarına, qiymətli metal və daşlara ehtiyac duyurdular. Uruk hökmdarı En-Merkar bu materialların Arattadan gətirilməsini istəyirdi. Bunun üçün o qasidlər göndərirdi, yazışmalar aparır və özü də bu ölkəyə səfər edirdi.

Zəngin mədənlərə malik Aratta ölkəsinin əhalisi qızıl, gümüş, qurğuşun, mis, dağ daşı, lacivərd daşı hasil edirdi. Qiymətli metallardan və daşlardan hazırlanmış məmulatlar İkiçayarasına ixrac edilirdi. Azərbaycanda da lacivərd yataqları vardı. Qədim əhali lacivərdin çıxarılması və yonulması ilə məşğul olurdu. Orta əsr müəllifi Həmdullah Qəzvinli yazırdı: "Lacivərdin ən yaxşı yataqları Bədəxşandadır, lakin bir yataq Mazandaranda və Azər-

rində arata, aratu, alateya variantlarında öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda və digər türk ərazilərində bu ad Alatau, Alatau, Alataa, Aladağ formasında "yüksek, böyük" olan dağ/tau mənasında oronimlər təşkil etmişlər. (Ö. Ösifov, 1988, Səh. 15-39)

Sumerlərin dastanında deyilir ki, En-Merkarın göndərdiyi Sumer qasidi Qara dağı keçdi, beş, altı, yeddi dağı aşdı və Aratta ölkəsinə daxil oldu. Dastanda adı çəkilən Qara dağ indiki İran-İraq sə-

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

baycandakı Dizmarda, digəri Kirmanda vardı".

Yəqin ki, qədim zamanlarda Azərbaycanda lacivərdin yataqları Arattanın nəzarəti altında imiş və xüsusi sənətkarlar lacivərdin hasil edilməsi ilə məşğul olurdular. Mesopotamiyada laci-

vərdə böyük ehtiyac vardı. Ondan məbəd və saray tikintilərinin bəzədilməsinə sərf edilir, möhür, qiymətli bəzək-düzəkvə digər məişət əşyalarının hazırlanmasında istifadə olunurdu. (Azərbaycan tarixi, 1994)

Yusif Yusifov Arattanın dağlıq ərazi olduğunu və sumer-akkad mətnlərində onun "dağ" anlamında arata/aratu şəklində ifadə olduğunu yazır. O digər dillərdə dağ anlamı daşıyan belə bir sözün mövcud olmadığını qeyd edir. Aratta toponimi öntürk dillə-

həddinin Süleymaniyyə bölgəsindən Güney Azərbaycana keçdi təşkil edən Qara dağa eynidir. E.q. VIII əsrdə Assur hökmdarı II Sarqon da həmin dağlardan keçərək Mannaya daxil olmuşdu. E.q. VIII əsrdə Urartu hökmdarı I Argişti (e.q. 786-764) Mannaya yürüşü zamanı Alateya dağlıq ölkəsinin adını çəkir. Alateya Urmiyyə gölünün güney və güney-doğu ərazilərini əhatə edirdi. Aratta və Alateya adları eyni adın r-l əvəzlənməsi ilə iki variantını əks etdirir. Azərbaycanın böyük

bir ərazisini əhatə edən Urartu dövləti özündən əvvəlki qədim Aratta ərazisində yaranmış və sonradan əldə etdiyi yeni ərazilər hesabına genişlənməmişdir. Urartunun adı da mənası "dağlıq ölkə" demək olan Aratta adının dəyişik fonetik şəklidir. (Yusif Yusifov, 1992, Səh. 332)

Azərbaycanın böyük ziyalı və bilim adamı M.Zehtabi Aratta haqqında yazır ki, Urartu dövlətinin və xalqının adı Aratta sözündən yaranmışdır. Urartu, Aratta, Ararat və adı Assur mənbələrində çəkilən Arateya mənası dağ belə demək olan "Art" sözündəndir. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Urartu dövləti e.ə. 2400-cü illərdə Urmiyyə gölü ətrafına köçüb bu ərazidə yerləşən hurri tayfaları tə-

Urartu adı qısa şəkildə "Ur Arta" şəklində ifadə olunurdu. Bibliyada ölkənin Urartu adının "art" şəklində yazılışını bir çox müəlliflər nədənsə onun oxunuşuna daha uyğun olan "u" deyil, "a" hərfi artırmaqla Ararat kimi izah edirlər. (B.B. Piotrovski, 1959, Səh. 30)

Urartu dilində Arte dağ deməkdir. Arte-ne dağlar deməkdir. Kur Arteni dağlar ölkəsi deməkdir. İ.Dyakonov da Urartu adının kökünü "Artey" sözünün təşkil etdiyini və urartu mətnlərindəki mənasında dağ və ölkə demək olduğunu yazır. (Dyakonov İ.M. 1963, Səh. 95, 42)

Aratta və Urartu adlarının kökünü təşkil edən Arte/arta sözü qədim türk dilində mənası eynilə "dağ", "dağlar" və "dağ aşırımı" olan Art şəklində ifadə olunmuşdur. (DTS, 1969, Səh. 55)

Batıda yerləşən Aratta dağlıq ölkəsi adı sonrakı dövrlərdə Zaqros dağları və şərq Anadolu yaşayın turani xalqların dilində dağ mənasında Arta şəklində mövcud olmuşdur.

Samilər və arilər Mesopotamiyaya və gənəlliklə Ön Asiyaya gəlmədən öncə burda uku qohum etnos məskunlaşmışdı, İkiçayarasının güneyində sumerlər, quzeyin düzənlik və dağlıq hissəsində subir/subartular. Aratta dövləti Zaqros dağlarının quzeyində Urmiyyə gölünün güneyindəki geniş dağlıq ərazidə yerləşirdi. Onun sakinləri etnik mənşə baxımından subirlər idilər. Bir çox müəlliflər Mesopotamiyanın quzey ərazilərində və Arattanın da yerləşdiyi Zaqros dağları və onun quzey və şərq ərazilərində məskunlaşmış kassi, quti, lullubi, midiya, manna, urartu və xatti xalqlarını etnik baxımdan subirlərə mənsub hesab edirdilər.

Dağ yayalarında məskunlaşan tayfalar çox zaman ümumi adla "dağlılar" mənasında Arteya və Artalı adlandırılırdılar.

Edvard Norris Əhəməni kitabələrindəki mətnləri araşdıraraq belə nəticəyə gəlir ki, mətnlərdə qeyd olunan "Arta"lılar (Artaei) adı Parsların, yeni Barsların (İranlı perslər deyil) özlərinə verdikləri addır. Herodotun behs etdiyi Saqartalı adının kökü də bura bağlıdır və Herodot saqartların köçəri ilə eyni dildə danışdıqlarını yazır. Artalar köçəri sak tayfaları idi. Sak dilindəki mətnlərin məhz Artaların yaşadığı ərazidə mövcud olması belə bir ehtimal doğurur ki, Kirin əcdadları və onların mənsub olduqları tayfa bu dağlı saklara mənsub olmuşlar. (E. Norris. 1852, Səh. 201)

Roulinson Bisütun mətnlərində "Ar və Art" sözünün dağ anlamı daşdıqlığını yazır və bu sözlə başlayan yer adlarını dağla əlaqədar olduğunu qeyd edir. Roulinson Arminiya adının da bu anlamda dağlıq ölkə demək olduğunu qeyd edir. Onun fikrinə görə İrandakı Arburz dağ adının da bu sözlə əlaqədardır. (H.C. Rawlinson, 1849, Səh. 33)

Azərbaycanın qədim şəhəri Ərdəbilin adı "dağ belə" mənasında Artabel adından yaranmışdır.

(ardı gələn sayımızda)